

Едуард Щербенко

ВИБОРЧА СИСТЕМА ЯК ЧИННИК ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ НАЦІЇ

*У статті на матеріалі президентської кампанії 2004 р. в Україні розглядається потенціал виборчої системи як чинника мобілізації активності громадян. **Ключові слова:** виборча система, громадська активність, Помаранчева революція*

***Eduard Shcherbenko** **The voting system as the Ukrainian nation's shaping factor.** The article concerns the possibilities of the national voting system to mobilize civic activity. The company-2004's analyze in this aspect is proposed. **Keywords:** civic activity, Orange revolution, voting system.*

Національні виборчі системи зазвичай вивчаються через призму «технологічних» аспектів: на кшталт порівняльних переваг мажоритарної і пропорційної систем і т. ін., так би мовити, в «статичному» вимірі. Проте в транзитних суспільствах більш суттєвого значення набуває динамічний аспект: національна виборча система, яка протягом періоду незалежності змінювалася кілька разів, не може бути повністю описана, якщо намагатися зробити це лише через пошук «іманентних» їй закономірностей; вона виступає полем, на якому виявляються загальні тенденції, характерні для української політичної системи як перехідної. І якщо врахувати цей динамічний момент, через нього нам можуть відкритися певні фундаментальні елементи української політики.

У рамках такого підходу не знайти більш благодатного матеріалу, ніж президентські вибори 2004 р.: драматичні події, які супроводжували їх, зачепили фактично всі складові політичної сфери країни: євроінтеграційні, інституційні, міжелітних домовленостей, дискурсивні і т. д. Очевидно, не всі вони були артикульовані рівною мірою — що деформує модель української політичної дійсності, яка де-факто використовується акторами; спотворює розуміння горизонту можливостей, обмежує діапазон використання цього потенціалу.

Наявна література з теми позначена обмеженістю жанрів: серед них насамперед можна назвати різного роду зібрання документів і хронікальні видання, свідчення учасників акцій тощо [1]. Натомість поза межами вивчення досі залишається дослідження позицій і дій окремих верств суспільства, навіть тих, що відіграли вирішальну роль у ході подій: ділових кіл, журналістів, правоохоронних органів, студентів і т. д.; а також вивчення того, як в цих екстремальних умовах виявився потенціал ключових суспільних інститутів. Очевидно, без таких праць створення цілісної картини подій відсувається у невизначену далечінь і досвід лишається не набутиим.

Ця стаття ставить за мету виділити в аналізованих подіях моменти, які є ключовими з огляду на потенціал виборчої системи для мобілізації активності громадян. Адже в умовах, коли мережа політичних інститутів загалом сформована і цілком сумірна з політичними системами успішних демократій, ключовим питанням стає вправність громадян у користуванні цим демократичним інструментарієм.

Коли під час завершення «помаранчевих» подій одного з членів тодішньої ЦВК запитали, чому в Україні відбулися найбрудніші

вибори (чи були причиною недосконалість закону, система влади, людський чинник), він виділив як ключове джерело проблем саме останній [2]. Природно постає питання: чим же відрізняється «людський чинник» в Україні і сусідніх державах? Цю різницю можна показати, спираючись на відоме розрізнення між «формальною» і «реальною» конституцією. Відомо, що інституційний «фасад» може не відповідати практикам здійснення влади, що, зокрема, мало місце в нових незалежних країнах, які постали на теренах ССРСР. Зокрема, для опису цієї реальності К. Дарденом був запропонований термін «шантажистська держава» (blackmail state), і цей концепт також був залучений до тогочасного дискурсу. В статті М. Рябчука, опублікованій наприкінці 2004 р., де робилася спроба аналізу по свіжих слідах, викладалися такі ключові пункти концепції «шантажистської держави»: 1) вона є прихильною до корупції; 2) використовує успадкований від ССРСР апарат стеження, до якого додаються нові близькі за призначенням інструменти, на кшталт «податкових адміністрацій», завданням яких є облік усіх можливих порушень, накопичення компромату; 3) вибірково застосовує закон: виключно м'яко щодо «своїх» і виключно жорстоко щодо опозиціонерів та ін. «відступників» [3].

Отже, ми можемо попередньо виділити різницю між «формальною» і «реальною» конституцією як ключовий пункт у поясненні подій. Але чому цей пункт набув такої ваги саме під час виборчої кампанії 2004 року? Адже він був присутній і в попередні роки, і з цієї точки зору в природі владного режиму нічого не змінилося.

Проте перебіг кампанії 2004 року був позначений важливою особливістю: корупція інститутів, характерна для України, як і багатьох інших посткомуністичних країн, набула нової якості. Звичайно, громадяни протягом всіх років незалежності були обмежені у своїх можливостях користуватися суспільно-політичними інститутами, почасти через прямий тиск влади, почасти через обмеження фінансових та ін. ресурсів (різниця в доступі до ЗМІ, судів і т. д.). Але при цьому для членів суспільства залишалися можливості користуватися загальними правами і свободами (зокрема, інститут приватної власності і можливість ведення бізнесу, частково вільні ЗМІ, багатопартійність, наявність третього сектору тощо). Спільним знаменником тут є можливість автономного існування, де ти можеш вільно робити свою справу, що стає не лише джерелом забезпечення життя, а й, не менш важливо, — джерелом самоповаги. Саме в цей чутливий пункт втрутилася влада зразка 2004 р.

Нагадаємо принципову особливість моменту: від початку кампанії для всіх акторів стало очевидним, що результат виборів є непередбачуваним. Від перших днів кампанії і до дня другого туру представники влади і опозиції, незалежні експерти констатують цей факт. Цей пункт можна розглядати як момент консенсусу всіх сторін.

Але від цього пункту шляхи влади і опозиції чимдалі більше розходяться. Природно, що кожна з цих сторін вдається до різної тактики: перша робить акцент на успіхах і досягненнях, друга — на невдачах і упущеннях. Відповідно, поки «гравці» дотримуються наявних правил гри, заданих ними обмежень, система зберігає стабільність і зміна положення сторін не впливає на її органічний розвиток. Проте під час кампанії 2004 року частина владних груп здійснила спробу явочним порядком змінити ці правила, по суті, узурпувати владу в державі.

Ми вже відзначали різницю між «формальною» і «реальною» конституціями, яка існувала протягом усіх років незалежності. На виборах застосовувався т.зв. «адмінресурс», парламент перебував під контролем з боку президентської адміністрації, на суди здійснювався тиск, ЗМІ зазнавали цензури, бізнес перебував під потужним фіскальним і адміністративним тиском тощо. Але всі ці форми тиску не сягали тотальності, Україна за рейтингом Freedom House визначалася як «частково вільна країна».

Під час виборчої кампанії-2004 офіційна влада зробила крок до здобуття тотального впливу на суспільні комунікації. Назвемо лише кілька найбільш промовистих прикладів. Відомі «темники», які розсилалися по національних телеканалах, задаючи жорсткі рамки подачі суспільно значущої інформації, охопили все це поле, і навіть голова парламенту в директивному порядку міг вилучатися з інформаційної картини дня [4]. Міністр МВС М.Білоконь, виступаючи перед міліцейськими керівниками, заявляє, що «міліція — це озброєний загін влади» (отже, не охорони прав кожного громадянина, хоча б і перед владою: в цьому світлі набувають додаткової ваги повідомлення з регіонів про вимоги до рядового складу міліції, податкової служби та інших працівників «силових» відомств щодо збору відкріпних посвідчень для використання їх у незаконний спосіб). На виборах в Мукачевому навесні 2004 р., що розцінювалися як «репетиція» президентських, після проведення підрахунку голосів, за результатом якого перемогу здобув кандидат від опозиції, бюлетені були викрадені і виборча комісія

проголосила перемогу кандидата від влади. При цьому глава президентської адміністрації публічно заявив: «досвід позитивний, будемо поширювати» [5].

Таким чином, формально інститути демократичної держави зберігалися, але явочним порядком їхня природа мінялася, вони діяли не в інтересах цілого суспільства, реалізації прав і свобод всіх громадян, як це належить за Конституцією, а на користь окремих груп, їхніх привілеїв; якщо ж в основу дії загальносуспільних інститутів кладуться не права усіх громадян, а привілеї їх частини, це означає узурпацію останніми державної влади і зникнення правової держави. Таким чином, протягом кампанії-2004 громадяни України в масовому порядку виявилися за межами дії публічних інститутів; по суті, позбавленими статусу громадян. Як висловився на прес-конференції за два тижні до другого туру виборів голова парламенту В.Литвин, «українська політика розійшлася не лише з інтелектом, розійшлася з мораллю, розминулася просто. Але у людей усе це — і мораль, і інтелект — присутнє». Ця характеристика ситуації пояснює природу наступних подій.

Звернемо увагу на важливий момент. Пояснення вимагає не сам факт протестів — їх передбачали як влада, так і опозиція, а їхній **масштаб і характер**. Мільйони, замість тисяч (загальна кількість учасників акцій з обох сторін, за різними оцінками, сягнула 15–18% дорослого населення країни [6]); і мирні дії, замість заворушень, — от що стало предмеом подиву як спостерігачів, так і учасників. Зосередившись на цих моментах, ми можемо усунути з розгляду пункт щодо маніпуляційних технологій як *ключового чинника* подій; обидві сторони під час кампанії-2004 звинувачували одна одну в їх застосуванні: зокрема, опозиція звертала увагу на широку присутність в українському публічному просторі російських політиків і PR-структур, владна сторона звинувачувала опозицію у використанні підтримки західних державних і недержавних структур. Нарешті, поширеності набула версія, відповідно до якої гранично брудний характер виборчої кампанії був інспірований безпосередньо президентською адміністрацією як складова задуму щодо подовження повноважень чинного Президента.

Отже, те, що події вийшли за межі передбачень і розрахунків усіх сторін і при цьому хід подій не призвів до громадянського конфлікту (ризик якого визнавали на той момент всі учасники процесу), свідчить, що в дію вступив інший, не маніпулятивний — але конструктивний чинник. Який саме?

Масив дискурсу часів помаранчевого руху, кількість учасників якого миттєво зросла на порядок, дає нам можливість зазирнути на рівень, сказати б, «клітинки» його тканини. Зрозуміло, тут можна знайти практично все, що присутнє в потоці життя: емоційні вигуки, абстрактні міркування, заглиблені медитації, живі спостереження тощо. Нас же цікавитимуть насамперед рефлексії учасників подій, які вони здійснювали по живих слідах: коли у відповідальному вчинку слово і діло неподільні.

Наскрізним мотивом цього дискурсу є елемент гідності. Так, психолог О.Сулова, записуючи під час помаранчевих акцій у столиці свідчення жінок, звернула увагу, що в їхніх розповідях про причини, які змусили їх вийти на Майдан, повторюється слово «гвалтування» як характеристика тогочасної ситуації в суспільстві [7]. Історик Д.Яневський описує схожий феномен, говорячи, зокрема, про ситуацію українського середнього класу: «Вони» програли «нам» тоді, коли заперечили «наше» право на вибір» [8]. І далі: ««Помаранчева» революція була насправді і «помаранчевою», і революцією. Революцією новопосталого міського середнього класу, основна маса якого зосереджена зараз у Києві. Політичний режим, обіпертий на Конституцію 1996 року, не залишив їм вибору — або померти на колінах перед входом до будь-якої державної (податкової, пожежної абощо) адміністрації, або жити стоячи, нехай на морозі, нехай на Майдані, нехай 18 днів і 18 ночей. Погодьтеся — це не трагічна ціна за право почуватися гідною людиною — нехай навіть і у власних очах» [8, с. 140–141].

Саме цей момент гідності і був вміщений у фокус публічного дискурсу помаранчевим рухом, і тут не можна не відзначити роль його лідера, як це робить історик Я.Грицак, звернувши увагу, що заслуга В.Ющенка полягає в тому, що він змінив вісь публічної дискусії, почавши замість всіх інших проблем говорити про людську гідність і чесність. «І виявилось, що як тільки вибираєш цю тему як центральну, то дістаєш Україну переважної більшості, а не дві уявні чи зманіпульовані меншості. Важливо також, хто говорить, — бо хоч би скільки говорив про потребу жити в чесності Кучма, йому ніхто не повірить» [9].

Звернувшись до свідчень «пересічних» учасників подій, ми повсякчас натикатимемося на цей момент впізнавання в іншому тієї самої гідності, яка привела на акції тебе: «Я дивлюсь у вічі інших людей. І розумію, що з цією людиною мені загалом-то нема про що розмовляти, вона зовсім інша. Але вона прийшла сюди тому

ж, і не йде тому ж, що і я. Не хоче їм підкорятися. І якась іскорка проскакує, ми один одному посміхаємося... Там у перші дні була якась дивовижна енергетика... Люди весь час один одному посміхалися. Тому що кожен відчув себе вільним — і невідомо, що буде» [10] (виділено мною. — Е.Щ.)

Фактично, ця «іскорка солідарності» і є головним героєм подій. Мультиплікована завдяки ЗМІ (одним з яких виступав сам Майдан) ситуація «зустрічі очей», де громадяни пізнавали один в одному таких самих, як вони самі, гідних осіб; поза межами різноманітних конфесійних, мовних, регіональних тощо поділів, визначила інтегруючу дію помаранчевого руху, яка поширилася не лише на його прибічників, а й опонентів, спрямувавши енергію напруження в мирне річище. Зрештою, вона розрядилася у реінтеграцію національних політичних інститутів.

Але перш ніж перейти на цей макрорівень національних інститутів від мікрорівня особистісних дій, звернемо увагу на названі вище складники суспільства (конфесійні, мовні, регіональні тощо), які утворюють проміжний мезорівень. Відзначалося, що певні спільноти (дипломати, журналісти, студенти, деякі інші), виступили під час помаранчевих подій саме *як спільноти*, з консолідованою позицією — зокрема, навіть сам початок помаранчевого руху частина дослідників пов'язує з «журналістською революцією».

Так, за кілька днів до першого туру виборів українські тележурналісти виступили з заявою, в якій вимагали дотримання ключових стандартів (під нею стояло 346 підписів): 1. Всі інформаційні програми повинні інформувати про всі суспільно значущі події. 2. Всі інформаційні програми повинні представляти всі значущі точки зору на події, що висвітлюються. 3. Уся інформація, що потрапляє до ефіру, має бути перевіреною та містити посилання на джерела [11]. Очевидно, тут йдеться про дотримання базових складових журналістики, без якої вона втрачає сенс і підстави називатися так.

Так само, свою громадянську позицію висловили українські дипломати. В заяві, яку підписали кілька сотень працівників дипломатичного корпусу, говорилося про неможливість «мовчки спостерігати за ситуацією, яка здатна поставити під сумнів демократичний розвиток України, звести нанівець багаторічні зусилля з повернення нашого народу до Європи і, врешті, призвести до міжнародної ізоляції держави» [12].

Отже, перед нами прояви солідарної позиції з боку двох із найбільш свідомих верств суспільства. Ми спостерігаємо ту саму

гідність, яку бачили на рівні особистих дій учасників акцій; проте в цьому вимірі виступає новий її важливий аспект. Вона імпліцитно входить у саму природу професії, і якщо її «вимито», зникає сама професія (так, в книзі М. Катеринчука «Адвокати Помаранчевої революції» наводяться слова одного з членів колективу юристів, які забезпечували у Верховному Суді позов у справі щодо фальсифікації виборів: у разі перемоги Януковича професія адвоката втратить свій сенс).

Таким чином, усвідомлення найбільш відповідальними колами представників суспільно значущих професій того, що під загрозу поставлено самі основи їх існування, створило потужний мотив для їхнього виступу на боці помаранчевого руху. І цей момент захисту гідності ми заходимо у представників інших соціальних груп (наприклад, спортсменів: деякі загальноукраїнські федерації також виступили з висловленням своєї позиції), хоча вони не були тією ж мірою на виду, як дипломати чи журналісти. Захист гідності у вимірі професійному додався до захисту особистої гідності. За правилом Оккама, ця підстава достатня для того, щоб витлумачити природу помаранчевого руху як національного, і не потребує звертатися з метою пояснення його природи до версії про зовнішні джерела впливу. Це пояснює і мирний характер спілкування між представниками «помаранчевих» і «біло-блакитних» після прибуття останніх до Києва: у вимірі гідності прихильник іншої політичної сили сприймається насамперед як співгромадянин, такий самий, як ти, що має право обирати політичну силу, яку підтримує, і ви можете мирно й конструктивно дискутувати.

Нарешті, з такої природи подій випливає інтеграція національних політичних інститутів: зокрема парламенту, якому вдалося прийняти низку рішень, що повернули ситуацію в законне русло, та виборчої системи: за оцінкою всіх експертів, західних та російських, які спостерігали за ходом виборів під час переголосування другого туру у 2004 р., і під час кампаній 2006, 2007 і 2010 рр., — вони визнані такими, що відповідали всім необхідним стандартам. Оскільки всі інститути держави за своїм устроєм відповідають конституції, а вона, в свою чергу, виходить із забезпечення прав і свобод громадян, — цей вимір прав і свобод є природним завершенням на політичному рівні двох базових вимірів гідності: особистого і професійного.

Висновки. Виборча кампанія-2004 р., під час якої частина владних кіл здійснила спробу узурпувати владу в державі, виявила гідність як фундаментальний елемент політики, імпліцитно

наявний в основі всіх інститутів держави. Починаючи з особистого її виміру, який виступає очевидним у діях окремих учасників акцій протесту, через професійний (корпоративний), який можна зафіксувати в дискурсі окремих суспільних верств, що висловили консолідовану позицію (дипломати, журналісти та ін.), він набуває завершення на загальнонаціональному рівні, в масштабі політичних інститутів держави, як ті визначені конституцією, що орієнтована на реалізацію прав і свобод громадян. Таким чином, виборча система, в якій наріжним елементом є вагомість актів кожного громадянина, має потужний потенціал мобілізації активності громадян. Цей потенціал не є таким, що реалізується автоматично, він потребує спеціальних зусиль акторів, але це є темою окремої роботи.

---

1. Назвемо серед інших: Литвин В.М. Україна — 2004. Події. Документи. Факти: У 3-х томах. — К., 2005; Яневський Д. Д. Хроніка «помаранчевої» революції. — Х., 2005; Новели Помаранчевої Революції. — Дрогобич, 2005; Колесников А. Первый украинский. — К., 2005; Забужко О. let my people go. — К., 2005; Яценюк А. Банківська таємниця часів Помаранчевої революції. — К., 2008.

2. Андрей Магера: «Главная проблема выборов — человеческий фактор» // Вечерние вести. — 2004. — 7 декабря.

3. Рябчук Н. Возможно ли изменить «шантажистское государство»? // Вечерние вести. — 2004. — 24–30 декабря.

4. Влада тьми і темників. Хрестоматія з політичної цензури в Україні. 2001–2004. — Видавнича спілка «Просвіта», Львів — Київ — Харків, 2005. — С. 256.

5. Медведчук положительно оценивает опыт проведения выборов в Мучачево. — <http://korrespondent.net/ukraine/politics/97888>

6. Плюси і мінуси Помаранчевої революції — <http://dif.org.ua/ua/events/revrw1rpv>

7. Сусллова О. Люди, які нас здивували, в країні, яку ми не знали. — К., 2005. — С. 73.

8. Яневський Д. Хроніка «помаранчевої» революції. — Х.: Фоліо, 2005. — С. 198.

9. [Репліка Я.Грицака] До дискусії про «дві України» // Критика. — 2004. — №12. — С. 13.

10. Буртин А. Впечатления от «помаранчевої революції». — <http://www.globalaffairs.ru/articles/3336.html>

11. Журналістська революція — 2004. Події, люди, дискусії. — К.: Вістка, 2005. — С. 17.

12. Див.: Силіна Т. Перші ластівки // Дзеркало тижня. — 2004. — 27 листопада — 3 грудня.